CB
03793

Dr W. H. GISPEN

DE WIJZE IN ISRAËL

5 60
43

5 Bo 43

DE WIJZE IN ISRAËL

DE WIJZE IN ISRAËL

REDE

TER GELEGENHEID
VAN DE ZESENZEVENTIGSTE HERDENKING
VAN DE STICHTING DER VRIJE UNIVERSITEIT
OP MAANDAG 22 OCTOBER 1956
UITGESPROKEN DOOR
DE RECTOR MAGNIFICUS

Dr W. H. GISPEN

J. H. KOK N.V. KAMPEN

BIBL. VRIJE UNIVERSITEIT
CB
03793
AMSTERDAM

Mijne Heren Directeuren,
Mijne Heren Curatoren,
Mevrouw en mijne Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten,
Dames en Heren Studenten,
en voorts gij allen, die door uw tegenwoordigheid blijk geeft van uw belangstelling in deze Universiteit,

Zeer geachte Toehoorderessen en Toehoorders,

Vormden de wijzen in Israël een afzonderlijke klasse of stand en bekleedden zij, bv. aan het hof, een apart ambt? Kunnen wij hen stellen naast de priesters en naast de profeten en naast de koningen? Of moeten wij denken aan wijze mensen zonder meer, die dan van ambt of beroep iets anders waren?

Velen zijn van oordeel, dat wij aan een aparte klasse of stand van wijzen moeten denken.

Matthes bv. denkt aan „eene klasse van eerbiedwaardige volksleeraars" en heeft het over „de wijzen van professie" [1]). Deze mensen spraken gaarne in gelijkenissen. Er zullen wel verenigingen van wijzen geweest zijn. Zij leerden op de markten en pleinen, alsmede in de poorten der steden. De wijzen vroegen oudtijds in Israël geld. Zij kwamen reeds in de oude tijd voor. De verenigingen der wijzen kunnen jonger zijn. „Maar daar Jesaja en Jeremia die korpsen kenden, valt hun ontstaan toch minstens in den koninklijken tijd" [2]). Dat ons slechts enkele namen van wijzen bekend zijn, komt, omdat zij hun weg kalmer gingen dan de profeten; zij traden niet op als hervormers. Zij putten uit de ervaring, gelijk de profeten geloofshelden waren. De profeet sprak in Jahwe's naam, de wijze sprak in zijn eigen naam. Toch waren de wijzen de openbaring niet vijandig. Het is opmerkelijk, dat de wijzen zo weinig nationaal zijn. Zij waren niet theocratisch gezind. De profeten blijven wel geloven aan Israëls roeping. „De wijzen ontkennen die roeping, althans zij zwijgen er volstrekt van" [3]). Zij noemen de Messias nooit. Zij richten nooit tot een geheel volk het woord, maar steeds tot enkele

personen in het bijzonder. De braafheid, die zij van de mensen verlangen, is gewoonlijk de alledaagse, niet zeer verhevene. Vaak is de wijsheidsleer utilistisch. De wereldse wijsheid is door het Jahwisme enigszins van karakter veranderd en daardoor veredeld. En Matthes besluit zijn hoofdstuk over „de wijsheid der wijzen" met de uitspraak: „De wijzen hebben mede het hunne gedaan om den slagboom voor velen te doen vallen en een breede schaar te leiden op den weg van ware vroomheid, den godsdienst der humaniteit" [4]).

Deze tekening van de wijzen als een aparte groep dateert van 1911. Zij heeft het voordeel, dat zij hen in scherpe omtrekken vóór ons stelt. De vraag rijst echter, of niet het gevaar bestaat, dat wij te modern-Westers de oud-Israëlietische samenleving naderen, indien wij met scherp afgegrensde ambten en beroepen, zoals wij die in onze tegenwoordige maatschappij kennen, gaan werken. Bij de priesters behoeven wij niet te aarzelen. Zij hadden, evenals de Levieten, een scherp voorgeschreven taak. Ook bij de koningen is dit het geval, al moeten wij niet vergeten, dat Saul zelfs na zijn aanwijzing tot koning nog met runderen op de akker werkte (I Sam. 11 : 5, 6). Eveneens worden de profeten door Jahwe tot hun speciale ambt geroepen, al wordt Amos in het opschrift van zijn boek een schapenfokker genoemd (Am. 1 : 1) en betitelt hij zichzelf als „veehouder en kweker van moerbeivijgen" (Am. 7 : 14). Maar hij is dan toch door Jahwe achter de schapen vandaan genomen (Am. 7 : 15). En zo zijn er zeer zeker geestelijke leidslieden, ambtenaren aan het hof met een bepaalde functie, militairen en anderen. Maar zijn de „wijzen" „wijzen" zonder meer?

Het is merkwaardig, dat zij, die voor een aparte stand of klasse van wijzen voelen, tegenwoordig die groep meestal zoeken onder de zgn. „schrijvers". Volz bv. neemt aan, dat er, evenals in het oude Egypte, ook in Israël een school voor schrijvers was, waarin de jonge ambtenaren en andere liefhebbers der beschaving voorbereid werden. Hij stemt toe, dat bepaalde mededelingen hierover ontbreken, maar het ligt in de natuur der dingen, dat er zulke plaatsen van vorming waren. De meest verschillende soorten van sōfĕrīm waren van deze school afkomstig. Volz heeft het over ministers, waaronder de „Schreiberminister", die de correspondentie voerde, dorpsschrijvers, auteurs met een hoge graad van ontwikkeling, politici. Ten tijde der profeten zijn er naast de priesters en de volksprofeten de „wijzen", dat zijn de staatslieden en politici, die door hun op wereldlijke grondstellingen gebouwde politiek de grote vertegenwoordigers der religie veel werk gaven. Naast deze beroeps-

scholen komt in het Joodse volk een geestelijke school. Jesaja, Jeremia en Ezechiël arbeidden tevens als geestelijke opvoeders en verzamelden een kring van leerlingen om zich heen. Onder invloed van de profeten en van de mannen van de Deuteronomistische groep, die een duidelijke ethiek gaven, werd de geestelijke opvoeding van het volk, vooral van de jonge mensen, systematisch beoefend. Sinds de vijfde eeuw v. Chr. krijgen wij de geestelijke wijsheidschool, waarin de jonge mannen in de religie der vaderen en in de ethiek der Wet werden onderwezen. De leraars van deze school waren de wijzen. Op den duur vormden deze geleerden een stand, die precies zo te herkennen was als die der handarbeiders of die der technische kunstenaars. Zij traden op als predikers op de straten en de markten. Later treffen wij hen aan als de schriftgeleerden van het Nieuwe Testament [5]).

Ook anderen leggen, onder verwijzing naar Egypte, verband tussen „wijzen" en „schrijvers" en denken aan een afzonderlijke stand [6]). De schrijvers of beambten zijn, volgens Vriezen, de klasse van „intellectuelen", en in hun kring is de internationaal geïnteresseerde moraalwetenschap in ere [7]).

Yeivin neemt zelfs aan, dat er in het prae-Israëlietische Jeruzalem een school bestond, waar de administratieve staf van de Jebusietische koningen werd opgeleid en dat David velen, die daar gevormd waren, in zijn dienst overnam [8]).

Om een antwoord op de door ons gestelde vraag te vinden, brengen ons de Hebreeuwse woorden chākām en chokmā niet veel verder. Chākām is een adjectivum en wordt in het Oude Testament als zodanig gebruikt. Maar waarom zouden de chăkāmīm niet een aparte stand kunnen vormen? Ook de betekenis beslist de kwestie, die ons bezighoudt, niet. De stam chkm betekent waarschijnlijk: vast zijn, stevig zijn; solide, flink, wijs zijn. Chokmā staat van technische vaardigheid (Ex. 28 : 3; 31 : 3, 6; 35 : 26, 31; 36 : 1, 2; I Kon. 7 : 14; Jes. 40 : 20); van ervaring, zodat men de juiste middelen weet te kiezen ter bereiking van zijn doel (II Sam. 20 : 22; I Kon. 2 : 6; 3 : 28; Jes. 10 : 13); waarbij men niet vergeten moet, dat zij ook in deze beide gevallen een gave van God is (cf. bv. Ex. 28 : 3; I Kon. 3 : 28 e.a.). In Israël ziet men de wijsheid, behalve als een gave, die God schenkt, ook als een van zijn eigenschappen (Ps. 104 : 24; Spr. 3 : 19; Jer. 10 : 12; 51 : 15). Als zodanig wordt deze chokmā zelfs gepersonifieerd (Job 28; Spr. 8). Kan men zeggen, dat mensen, die „wijs" zijn, de levenskunst bezitten, het Oude Testament spreekt uit, dat de ware wijsheid vrucht is van de vrees, de eerbied, voor Jahwe (Spr. 1 : 7; 9 : 10; Ps. 111 : 10).

Tegenover de wijzen staan de dwazen, de ʾĕwīlīm, de domme mensen, die wijsheid en tucht verachten (Spr. 1 : 7), de kĕsīlīm, de stupiden, de dommen, die kennis haten (Spr. 1 : 22). Er zijn ook nĕbālīm, „minderwaardigen", heel erge zondaren [9]). Er zijn ook pĕtājīm, onervarenen, naïeven, die licht te verleiden zijn, gemakkelijk onder invloed, ook verkeerde invloed, zijn te brengen (Spr. 1 : 4, 22). Het boek der Spreuken dient, „om aan de onervarenen schranderheid te geven, aan de jongeling kennis en overleg" (Spr. 1 : 4). De middelen, waarvan de wijze in Israël zich bij voorkeur bedient, zijn de māšāl (spreuk) en de chīdā (het raadsel) (Spr. 1 : 6) [10]). Köhler zoekt de oorsprong van de spreuken in de kring van mannen, die des avonds bijeenzitten. De een zegt iets, en de ander vult hem aan. Bv. iemand zegt: „De zweep voor het paard, de teugel voor de ezel"; een ander vult aan: „en de roede voor de rug der dwazen" (Spr. 26 : 3). De spreuken zijn dus in de conversatie ontstaan [11]). Wij kunnen Köhler volmondig toegeven, dat de wijsheid van het volk, dat spreekwoorden maakt, ook in het Oude Testament aan het woord komt. Als voorbeeld noem ik, wat ons over Saul wordt meegedeeld tot driemaal toe. De uitdrukking luidt: „Is Saul ook onder de profeten?" De mensen, die hem zagen, terwijl hij zich als profeet gedroeg of in geestvervoering geraakte, zeiden dit tot elkander. Maar er staat ook: „en het is tot een māšāl geworden" (I Sam. 10 : 11, 12; 19 : 24) [12]). Het is heel goed mogelijk, dat de wijzen zulke spreekwoorden hebben overgenomen en dat ook het boek der Spreuken ze bevat, maar daarnaast kan niet alleen op boeken als Job en Prediker, maar ook op Spreuken gewezen worden, om Köhlers stelling in haar algemeenheid voor onjuist te verklaren. Niet voor niets zijn namen als die van Salomo en anderen aan de spreuken verbonden. Zij zijn een bijzondere vorm van kunst. De wijze in Israël is niet de Israëliet, zij het dan de oude en ervaren Israëliet, zonder meer.

Maar daarmee is de vraag nog niet beantwoord, of wij van een aparte stand van wijzen mogen spreken.

Ter beantwoording van deze vraag zullen wij de daarvoor in aanmerking komende plaatsen van het Oude Testament moeten onderzoeken. Maar wij moeten daarbij bedenken, dat de wijsheid in het oude Oosten een internationaal verschijnsel was. Het Oude Testament zelf spreekt dit duidelijk uit, en de opgravingen van de laatste eeuw hebben dit treffend bevestigd. Juist voor de chokmā hebben deze veel materiaal geleverd. De wijsheid van Israël is niet meer te denken zonder dit kader, dat haar des te beter doet begrijpen [13]). Maar dit internationale karakter der chokmā geeft ons

de vrijmoedigheid, om, als in landen buiten Kanaän een aparte stand van wijzen zou worden aangetroffen, daaraan toch gewicht te hechten voor Israël, ook al zou het Oude Testament zelf over zulk een stand zwijgen. Iets anders zou het natuurlijk zijn, indien de Bijbel nadrukkelijk meedeelde, dat Israël zulk een stand niet kende of hebben mocht. Het semasiologisch gebruik van de woorden chākām en chokmā spreekt hier een woord mee. Zou chākām een Egyptische tovenaar aanduiden, dan kan men moeilijk, indien deze tovenaars een aparte stand vormden in Egypte, daaruit kunnen concluderen, dat ook in Israël zulk een stand van tovenaars aanwezig geweest zal zijn. De wijsheid is immers religieus bepaald. En Israëls religie verbiedt de tovenarij. Vandaar, dat Ex. 7 : 11, 12 toch niets zegt over de wijzen in Israël, want daar staat: „Maar ook Farao ontbood de wijzen en de tovenaars en ook zij, de geleerden van Egypte, deden zó door hun toverkunsten, en wierpen ieder zijn staf neer, en zij werden grote slangen, maar de staf van Aäron verslond hun staven." Trouwens, zelfs afgedacht van wat wij bij andere volken aantreffen, moeten wij er op letten, dat chākām en chokmā een ongunstige betekenis kunnen hebben. Men denke aan ons woord „goochem". Jonadab, de vriend van Amnon, die de raad geeft, dat Amnon zich ziek moet houden en aan zijn vader moet vragen, of zijn zuster Tamar hem bedienen mag, wordt „een zeer wijs man" genoemd (II Sam. 13 : 3). De nieuwe vertaling heeft hier: „een zeer schrander man" [14]). En ook dan ligt het denken aan een aparte groep niet voor de hand. Dan worden andere aanduidingen, bv. die van „zondaren" (Spr. 1 : 10) gebruikt. Wel moeten wij bedenken, dat er in Job 5 : 13 staat, dat God de wijzen vangt in hun sluwheid. Deze uitspraak wordt door Paulus aangehaald in I Cor. 3 : 19 ter toelichting van zijn zeggen: „Want de wijsheid dezer wereld is dwaasheid voor God."

Op het internationale karakter der chokmā wordt in het Oude Testament de volle nadruk gelegd. Het noemt Egypte (Gen. 41 : 8; Ex. 7 : 11, 12; I Kon. 5 : 10 = SV: 4 : 30; Jes. 19 : 11, 12); Edom (Jer. 49 : 7; Ob. : 8); Arabië (Spr. 30 : 1; 31 : 1; de koningin van Scheba); Phoenicië (Ezech. 27 : 8, 9; 28 : 4—7, 12, 17; Zach. 9 : 2); over het algemeen „het Oosten" (I Kon. 5 : 10 = SV: 4 : 30), waaronder wij Arabië en Edom kunnen verstaan; Babel (Jes. 47 : 10; Jer. 50 : 35; 51 : 57; Dan. 1 : 20; 2 : 2, 10, 12, 13, 14, 18, 24, 27, 48; 4 : 3, 15 = SV: 4 : 6, 18; 5 : 7, 8, 11, 15); Perzië (Ester 1 : 13; 6 : 13) en heeft het over de wijzen der volken (Jer. 10 : 7).

Het Oude Testament weet van de eeuwen-oude wijsheid van Egypte. Het is dan ook een vernietigend oordeel, dat over hen

wordt uitgesproken, als Jesaja namens Jahwe zegt: „Louter dwazen (ʾĕwīlīm) zijn de vorsten van Zoan, de wijste raadslieden van Farao — een domme raad. Hoe kunt gij tot Farao zeggen: Ik ben een wijze, een zoon der koningen uit de voortijd? Waar zijn zij dan, uw wijzen? Laten zij het u toch bekend maken, opdat men wete wat Jahwe der heerscharen over Egypte besloten heeft" (Jes. 19 : 11, 12)[15]). De wijzen zijn hier de raadgevers van de koning, zoals David Husai en Achitofel tot raadgevers had (II Sam. 15 : 12, 32—37; 16 : 15—23; 17 : 1—23)[16]). Dat de wijsheid in het bijzonder aan koningen wordt toegeschreven, is in het oude Oosten vanzelfsprekend. Denk maar aan wat de wijze vrouw uit Tekoa tot David zegt: „mijn heer is zo wijs als de wijsheid van een engel Gods: hij weet alles wat op aarde geschiedt" (II Sam. 14 : 20). Wij hebben hier weer de gedachte, dat de wijsheid van boven komt, zoals ook van Achitofel staat, dat zijn raad even zwaar woog als wanneer men een woord Gods gevraagd had (II Sam. 16 : 23)[17]). Zowel Babylonische als Assyrische koningen beroemen zich in hun inscripties op hun wijsheid[18]).

Om echter op de wijsheid van Egypte terug te komen — het zegt wel wat, dat van de wijsheid van Salomo wordt meegedeeld, dat zij groter was dan die van allen uit het Oosten, en dan al de wijsheid van Egypte (I Kon. 5 : 10 = SV: 4 : 30).

Hoe verleidelijk het zou zijn, lang bij Salomo stil te staan en volle aandacht te besteden aan de door Alt gelanceerde hypothese, dat Salomo de in Babel en Egypte aangetroffen „Listenwissenschaft", de dorre opsommingen van allerlei wetenswaardigheden in lijsten van encyclopaedische inhoud, in zijn spreuken en liederen een totaal ander karakter gegeven heeft en dat daarin zijn aandeel in de internationale concurrentie op het gebied der wijsheid bestond, wij moeten ons houden aan ons onderwerp[19]). En dan constateren wij, dat koning Salomo wijs was, maar niet een wijze van beroep. Wel moeten wij er op letten, dat Eissfeldt in verband met deze mededelingen over Salomo terecht de opmerking maakt, dat het in het Oude Testament niet geheel ontbreekt aan drang naar echte wetenschap[20]). Ook is juist bij Salomo de wijsheid duidelijk een gave van Jahwe en stelt zij hem in staat in de rechtspraak de juiste beslissingen te nemen (cf. I Kon. 3). Geen wonder, dat zijn naam aan het boek der Spreuken is verbonden, al zijn daarin niet alle spreuken van zijn hand, maar slechts twee bundels (10 : 1—22 : 16 en 25 : 1—29 : 27)[21]). Wanneer hij wijzer wordt genoemd dan de Ezrahiet Ethan en Heman en Kalkol en Darda, de zonen van Mahol (I Kon. 5 : 11 = SV: 4 : 31), dan weten wij helaas van

de genoemden te weinig, om met zekerheid te zeggen, dat zij wijzen van beroep waren [22]). De koningin van Scheba, die kwam om Salomo door raadsels (chīdōt) op de proef te stellen (I Kon. 10 : 1), ziet hem als de wijze koning en bewondert die wijsheid ook in zijn koninklijke staatsie (I Kon. 10 : 4).

Het Oude Testament bevat geen mededelingen over de schrijversscholen, die in Egypte bestonden en waarin verschillende onderwijzingen in de wijsheid gebruikt werden [23]). De leerlingen moesten zulke wijsheidsgeschriften overschrijven. Er waren waarschijnlijk twee afdelingen: de éne diende voor het elementaire onderwijs, de andere voor leerlingen, die reeds als ambtenaar of „schrijver" waren aangesteld en grotere stukken onder leiding van een oudere ambtenaar moesten overschrijven. Het derde deel van het boek der Spreuken (hfdst. 22 : 17—24 : 22) vertoont punten van sterke overeenkomst met de onderwijzing van Amen-Em-Ope [24]). Dit gedeelte heet „de woorden der wijzen" (Spr. 22 : 17). Men zou kunnen denken, dat die wijzen of één van hen in Egypte is geweest en daar op een schrijverschool of als belangstellend reiziger de onderwijzing van Amen-Em-Ope heeft leren kennen. Dat dit op zulk een schrijverschool zou zijn gebeurd, is zeer onwaarschijnlijk, omdat deze bestemd waren voor de opleiding van Egyptische ambtenaren. Zulk een school was meer geschikt voor Mozes, die volgens Stefanus onderwezen werd in alle wijsheid der Egyptenaren (Hand. 7 : 22). Ook van een reis van Israëlieten naar Egypte, om daar wijsheid te leren kennen, weten wij niets. Eerder kunnen wij veronderstellen, dat Israël ook schrijvers- of ambtenarenscholen had in de tijd der koningen en dat overal in het oude nabije Oosten bepaalde wijsheid-boeken op deze scholen gebruikt werden. De mogelijkheid van een gemeenschappelijk voorbeeld voor Amen-Em-Ope en voor „de wijzen" in Spr. 22 : 17—24 : 22 is niet uitgesloten [25]).

In Ps. 105 : 22 staat over Jozef een merkwaardige uitspraak, nl. dat hij de oudsten van Farao wijsheid leerde (beter misschien: „wijs maakte"). Wij moeten een dergelijke poëtische aanduiding niet pressen. Zij zal niet meer betekenen dan dat zelfs de oudsten van Farao veel van Jozef konden leren. Jozef was een regent, geen wijsheidleraar. Ook kunnen wij het niet eens zijn met Von Rad, die heeft trachten aan te tonen aan de hand van enkele plaatsen uit het boek der Spreuken, dat wij in de geschiedenis van Jozef te doen hebben met een verhaal van chokmatisch karakter, waarin Jozef het voorbeeld vormt van de ideale wijze [26]). Wij moeten er voor oppassen, de grenzen der chokmā te ver uit te zetten, zoals bv.

Pfeiffer doet in zijn Introduction to the Old Testament [27]), waarin grote stukken van de Pentateuch onder de „wijsheid" hun plaats krijgen.

Het Oude Testament kent ook aan Edom wijsheid en wijzen toe. De profeet Jeremia moet namens Jahwe Sebaōt vragen: „Is er geen wijsheid meer in Teman, is voor de verstandigen de raad verdwenen, heeft hun wijsheid zich verborgen?" (Jer. 49 : 7). En Obadja bevat de vraag: „Zal Ik niet te dien dage, luidt het woord van Jahwe, de wijzen uit Edom doen vergaan, en het inzicht uit het gebergte van Esau?" (vs 8). Ook hier is de vraag, of de wijzen een aparte stand vormden niet gemakkelijk te beantwoorden. Wel krijgen wij de indruk, dat zij met verstandige raadslieden op één lijn staan. In het boek Job komt onder Jobs vrienden Elifaz, de Temaniet, voor. Deze was dus een Edomiet [28]). Maar evenmin als van Job zelf krijgen wij van hem de indruk, dat hij „wijze" was zonder meer. Job zelf immers was een rijke bezitter van vee (Job 1 : 3) en had zitting onder de rechters in de poort der stad (Job 29 : 7—25). Elifaz zelf heeft het over iets, dat de wijzen op gezag van hun vaderen, zonder het te verbergen, verkondigen, „toen aan hen alleen het land gegeven was en geen vreemdeling in hun midden verkeerde" (Job 15 : 18, 19). Hierin ligt de mededeling, dat later in het land (Edom?) de overlevering, ook de chòkmā, door vreemde invloeden is verbasterd [29]). Dat wij hieronder Egyptische en andere invloeden moeten verstaan, is niet zeker, maar het is wel waarschijnlijk. Wij weten niet precies, waar het land Uz, de woonplaats van Job (hfdst. 1 : 1) lag. Van Gelderen denkt aan Aram. Anderen denken aan Edom. Pfeiffer acht het boek Job een product van Edomietische wijsheid [30]). Hij neemt in Genesis een bron S (van South of Seir) aan [31]). Dit lijkt een overschatting van de Edomietische invloed op de vorming van het Oude Testament. Bovendien zal men, wat het boek Job betreft, onderscheid moeten maken tussen de woonplaats van de hoofdpersoon en die van de schrijver van het boek. Dat deze laatste niet een Israëliet is geweest, is onwaarschijnlijk. Het zou echter niet juist zijn, in dit verband het woord „onmogelijk" te gebruiken. Aan Arabische wijzen immers wordt het woord gegeven in het boek der Spreuken.

De wijsheid van Salomo was groter dan die van allen uit het Oosten (I Kon. 5 : 10 = SV: 4 : 30). Het zesde deel van het boek der Spreuken (hfdst. 30) bevat de woorden van zulk een man uit het Oosten, Agur, de zoon van Jake, en Spr. 31 : 1—9 de woorden van Lemuël (cf. Spr. 30 : 1). Het is mogelijk, dat Agur een wijze was van beroep, maar bewijzen kunnen wij dit niet. Hij was naar

alle waarschijnlijkheid van Arabische afkomst. Wij kunnen aannemen, dat hij leefde in de tijd van koning Hizkia. Maar al was hij waarschijnlijk een niet-Israëliet, van Arabische afkomst, hij kende en vereerde toch de God van Israël [32]). In Spr. 31 : 1—9 zijn ons bewaard „de woorden van Lemuël, koning. De godsspraak, waarmee zijn moeder hem terechtwees" (cf. 31 : 1). Wij weten niet, wie deze koning Lemuël was. Maar ook in dit geval is Arabische afkomst niet onwaarschijnlijk [33]).

Ook Phoenicië had, volgens het Oude Testament, zijn wijzen en zijn wijsheid. Wij hebben daarover gegevens in Ezechiël 27 en 28. Er wordt daar gesproken van wijzen van Tyrus en van Gebal of Byblos (Ezech. 27 : 8, 9). De koning van Tyrus wordt daar toegesproken: „voorzeker, gij zijt wijzer dan Daniël" en „vol zijt gij van wijsheid" (Ezech. 28 : 4—7, 12, 17). Maar ook in dit geval blijkt niet, of Phoenicië wijzen van beroep heeft gekend. En dat wijsheid in het bijzonder aan koningen wordt toegeschreven, zagen wij reeds. De koning van Tyrus heeft echter die wijsheid niet gezien als een gave, die moet wortelen in de Godsvrucht en daarom gaat zij teniet (Ezech. 28 : 17). Zelfs indien wij bij de in Ezech. 14 : 14, 20 en 28 : 3 genoemde Daniël zouden moeten denken aan de legendarische Dan'el uit de Ugarietische teksten, dan hebben wij in hem nog niet te doen met een wijze van beroep, daar hij optreedt als rechter [34]). Ook in Zach. 9 : 2 wordt op de wijsheid van Tyrus en Sidon in het algemeen gewezen.

Door de opgravingen te Ugarit hebben we leren inzien, hoeveel invloed er is uitgegaan van de Kanaänietisch-Phoenicische cultuur op Israël. En dit geldt ook voor de boeken van wijsheid in het Oude Testament, met name dat der Spreuken. Daardoor wordt er weer meer waarde gehecht aan de mededelingen omtrent het auteurschap van Salomo in dit boek (cf. 1 : 1; 10 : 1; 25 : 1). Het Ugarietisch vertoont veel overeenkomst met het Hebreeuws. Ook in de stijl vinden wij overeenkomsten. De zgn. getallenspreuken (bv. Spr. 6 : 16: „Zes dingen zijn het, die Jahwe haat, ja, zeven zijn voor Hem een gruwel") worden ook in Ugarietische teksten aangetroffen. Maar voor de vraag, die ons bezig houdt, biedt ook Ugarit geen oplossing [35]).

Wat Babel betreft, valt het op, dat de wijzen van dat land, die in het Oude Testament genoemd worden, slechts laat op het toneel verschijnen. Jesaja, Jeremia en Daniël hebben het nieuw-Chaldese rijk van Nebukadnezar op het oog. Wel kondigde Jesaja de ondergang van de koning van Assur aan, omdat hij gezegd heeft, met het oog op zijn uitroeiing van talloze volken: „Door de kracht van

mijn hand heb ik het gedaan en door mijn wijsheid, want ik ben verstandig" (Jes. 10 : 13). Maar pas Nebukadnezar en Belsazar zien wij in het boek Daniël door hun wijzen als raadgevers omringd, in wier kring Daniël en zijn vrienden worden opgenomen, van wie vooral Daniël uitleggingen kan geven en knopen ontwarren (Dan. 5 : 16).

Ook aan Babel wordt door Jesaja het oordeel aangekondigd, omdat haar wijsheid en kennis het tot hoogmoed verleid hebben (Jes. 47 : 10). Zijn cultuur bracht het tot hybris. En bij monde van Jeremia spreekt Jahwe het oordeel uit over „zijn wijzen" (Jer. 50 : 35; 51 : 57). Deze raadgevers van de koning zullen wel met middelen als astrologie en leverschouw gewerkt hebben (Dan. 1 : 20; 2 : 2, 12, 14, 18, 24, 27, 48; 4 : 3, 15 = SV: 4 : 6, 18, vergeleken met 4 : 4, 6 = SV: 4 : 7, 9; 5 : 7, 8, 11, 15). Het merkwaardige feit doet zich nu voor, dat Daniël aan het hoofd van dit college is aangesteld door Nebukadnezar en dat deze de wijsheid als gave van zijn God ziet, die verborgenheden openbaart (cf. bv. Dan. 2 : 28). Bij Daniël valt de volle nadruk op de chokmā in de zin zoals wij haar telkens in het Oude Testament aantreffen. En de mogelijkheid bestaat, dat wij ook aan zijn invloed moeten denken, als eeuwen later de wijzen uit het Oosten komen om de geboren koning der Joden te aanbidden, omdat zij zijn ster gezien hebben in het Oosten (Matth. 2 : 1, 2) [36]).

Er is ongetwijfeld overeenkomst tussen Jozef in Egypte en Daniël in Babel. Beiden worden tot hoge regeringsfuncties in het land van hun ballingschap geroepen, nadat zij een droom van de koning hebben uitgelegd, die niemand van diens wijzen kon verklaren. En evenals Egypte zouden wij ook Babel onrecht aandoen, indien wij, omdat het Oude Testament er over zwijgt, dachten, dat er geen wijsheid werd beoefend, die van tovenarij en waarzeggerij te onderscheiden is. De cultuur van de volken in Mesopotamië kent deze wijsheidsbeoefening zeer zeker.

Er zijn Sumerische en Akkadische spreuken en raadgevingen; en de Aramese spreuken, ons bewaard in „De woorden van Achiqar" verplaatsen ons naar het hof van de Assyrische koningen Sanherib en Esarhaddon [37]). Sumer kende zijn school, het Edubba, waarin onder de oefeningen, die door de leerlingen gemaakt moesten worden, ook uittreksels uit teksten van wijsheid, vooral spreuken, voorkomen. Deze school stond los van de priesterschap en de tempel. Uit de teksten van het Edubba blijkt, dat de leraar zich ver boven zijn leerling verheven achtte, ja, zelfs tot hem zeide: „ik ben meer „mens" dan gij" [38]). Door de ingewikkeldheid van

het spijkerschrift had de schrijver een zeer geëerde positie; ook de Assyriërs en de Babyloniërs hielden van raadsels [39]). Wij moeten van het onderwijs in het oude Mesopotamië niet gering denken. Wiskunde stond er reeds op een hoog peil. De grote bibliotheek van koning Assurbanipal, waarin vele werken der literatuur voor ons zijn bewaard, legt van deze beschaving getuigenis af [40]).

In het boek Ester lezen wij, dat de Perzische koning Ahasveros, en ook Haman, een hooggeplaatste vorst aan het hof van die koning, „wijzen" hebben als een college van advies (Ester 1 : 13; 6 : 13). Het is waarschijnlijk, dat dit met astrologie en magie werkte [41]). Aan Ezra, die uit Perzië naar Kanaän terugkeerde, wordt door de Perzische koning Arthasasta als schriftgeleerde wijsheid toegeschreven (Ezra 7 : 25) [42]).

Israël met zijn wijzen en zijn beoefening van de wijsheid staat dus in het kader van de volken van het nabije Oosten. De chokmā-literatuur is internationaal. De wijze in Israël, die veel van deze literatuur gekend heeft en gebruikt en die zelfs aan niet-Israëlietische wijzen het woord gaf in de boeken der wijsheid van het Oude Testament is een man geweest van brede blik en van algemeenmenselijke idealen, van grote levenskunst. De bijzondere openbaring der Heilige Schrift heeft de chokmā in zich opgenomen en binnen de vrees, de eerbied, voor Jahwe een eigen Israëlietisch karakter gegeven (cf. Spr. 1 : 7 en 31 : 30).

Met dit al hebben wij nog geen antwoord op de in het begin gestelde vraag: vormden de wijzen in Israël een afzonderlijke klasse of stand? De wijzen in het nabije Oosten buiten Kanaän waren van ambt of beroep iets anders. In zoverre zouden wij geneigd zijn, de vraag ontkennend te beantwoorden.

Het Oude Testament biedt echter nog enige gegevens, die ter sprake moeten komen, willen wij een definitieve beantwoording geven.

Wanneer van Jozua gezegd wordt, dat hij vol was van de geest der wijsheid, omdat Mozes de handen op hem gelegd had (Deut. 34 : 9), dan mag dit ter verklaring dienen van het feit, dat de Israëlieten naar hem luisterden, hij was de aanvoerder en leider van Israël bij de verovering van het beloofde land, maar zeker geen wijze zonder meer.

De wijze vrouw van Tekoa, die door Joab werd ontboden, om David te bewegen Absalom te laten terugkeren aan het hof (II Sam. 14 : 1—20), zal een reputatie van schranderheid hebben genoten [43]). Wij komen hier in aanraking met chākām in dezelfde betekenis als wij het aantroffen bij Jonadab, de vriend van Amnon (II Sam.

13 : 3), al heeft de nieuwe vertaling hier: „een wijze vrouw".

Een dergelijke vrouw woonde in Abel-Beth-Maächa, welke plaats zelf door haar genoemd werd „een moeder in Israël". Want volgens haar placht men van oudsher te zeggen: gaat om raad naar Abel, en zo handelde men een zaak af (II Sam. 20 : 16—19) [44]). Als Joab aan haar om de uitlevering van de opstandeling Seba vraagt, belooft zij aan Joab, dat zijn hoofd hem over de muur zal worden toegeworpen. De vrouw nu kwam tot het gehele volk met haar wijsheid; en zij hieuwen Seba, de zoon van Bikri, het hoofd af en wierpen het Joab toe (II Sam. 20 : 21, 22) [45]). Van „schrandere" edelvrouwen van de moeder van de Kanaänietische veldheer Sisera is sprake in het lied van Debora (Richt. 5 : 29). In Jeremia 9 : 16 (= SV: 9 : 17) zijn „de wijze vrouwen" blijkens het verband klaagvrouwen [46]). Er waren echter ook in Israël wijze vrouwen in de gewone zin van het woord. De flinke vrouw in Spreuken 31 : 10—31 is er een van (cf. Spr. 31 : 26).

Wanneer Jahwe in Jesaja aan Juda voorspelt, dat „de wijsheid van zijn wijzen zal teniet gaan en het verstand van zijn verstandigen zal schuil gaan" (Jes. 29 : 14), dan behoeft dit niet genomen te worden van een aparte stand van wijzen. Wij kunnen denken aan de leiders van het volk. En hetzelfde kan het geval zijn in Jesaja 44 : 25, waar Jahwe van Zichzelf zegt: „die de tekenen der leugenprofeten teniet doe en de waarzeggers als dwazen aan de kaak stel; die de wijzen doe terugwijken en hun kennis tot dwaasheid maak." Wij kunnen hier aan heidense waarzeggers en astrologen denken [47]).

Waaraan moeten wij denken, als Jeremia namens Jahwe aan het volk Juda moet vragen: „Hoe durft gij zeggen: Wij zijn wijzen en de tōrā van Jahwe is bij ons? Voorwaar, zie, bedriegelijk, heeft de leugenpen der schrijvers die vervaardigd! Te schande worden de wijzen, verslagen en verstrikt! Zie, het woord van Jahwe hebben zij verworpen, wat voor wijsheid zouden zij dan hebben?" (Jer. 8 : 8, 9). Worden hier de schriftgeleerden vereenzelvigd met de wijzen en moeten wij onder de tōrā van Jahwe Deuteronomium verstaan, zoals sommigen willen? [48]) Anderen denken aan de valse profeten [49]). Ook is de mening voorgedragen, dat wij bij de schrijvers en de wijzen te denken hebben aan beambten, rechtsgeleerden, geestelijke leraars [50]). Waar de zaak zó staat, hebben wij hier zeker geen uitspraak, die een antwoord geeft op de vraag, die ons bezighoudt. En evenmin is dit het geval met Jeremia 9 : 11, 22 (= SV: 9 : 12, 23), waar van „de wijze man" en „de wijze" in het algemeen sprake is. In Jeremia 18 : 18 staat er van Jeremia's bestrijders: „Toen zeiden zij: Komt, laat ons plannen tegen Jeremia beraden,

want nooit ontbreekt een aanwijzing aan de priester, raad aan de wijze, een woord aan de profeet! Komt, laat ons hem treffen door middel van de tong en laten wij niet luisteren naar één van zijn woorden" [51]). Wij zouden hier de indruk krijgen, dat „de wijze" een aparte categorie vormde naast „de priester" en naast „de profeet". Maar Ezech. 7 : 26 bevat de bedreiging: „Zij zullen een gezicht begeren van een profeet, den priester zal een aanwijzing ontbreken en raad aan de oudsten." Hier komen dus „de oudsten" in plaats van „de wijze", die dus een leider in het algemeen zal moeten aanduiden, en wel een politieke leidsman in dit geval.

En zo komen wij ten slotte terecht bij de boeken der wijsheid, met name dat der Spreuken. Ook hier echter moeten wij onderscheiden. Heel veel plaatsen waarin gesproken wordt over „de wijze" en „de wijzen" helpen ons niet verder. Ook een voorbeeld als in Pred. 9 : 15 over „een arme, wijze man, die haar (de stad) had kunnen redden door zijn wijsheid" verspreidt geen licht in de onderhavige kwestie. Er zijn echter plaatsen, waarin het denken aan een groep van wijzen het meest voor de hand ligt. Uit het boek der Spreuken citeer ik de volgende plaatsen. „De wijze hore en vermeerdere wetenschap, en wie inzicht heeft verwerve beleid; om te begrijpen spreuk en raadseltaal, woorden der wijzen en hun raadsels" (Spr. 1 : 5, 6). „De onderwijzing van de wijze is een bron van leven, om te wijken van de valstrikken des doods" (Spr. 13 : 14). „De spotter houdt er niet van, dat men hem bestraft; naar de wijzen zal hij niet gaan" (Spr. 15 : 12). „Het oor, dat de terechtwijzing des levens hoort, zal temidden der wijzen overnachten" (Spr. 15 : 31). „Spotters stoken een stad op, maar wijzen brengen de toorn tot bedaren" (Spr. 29 : 8).

Ook deze uitspraken leveren geen bewijs, dat er een aparte stand van wijzen in Israël is geweest. Maar er is nog iets meer aan te voeren.

Bekend is, dat de wijze, die in het boek der Spreuken sprekend wordt ingevoerd, zijn leerling, ook de lezer van dit boek, aanspreekt met: „mijn zoon" [52]). Bovendien hebben wij opschriften in de Spreuken, waar „de wijzen" worden genoemd. In Spr. 22 : 17 is dat het geval, waar staat: „Neig uw oor en hoor de woorden der wijzen" [53]). Spreuken 24 : 23*a* is het opschrift van een kleine verzameling, dat luidt: „Ook deze zijn van wijzen" [54]). En wij kunnen hiernaast stellen twee plaatsen uit Prediker. De eerste is: „Woorden van wijzen, in rust aangehoord, zijn beter dan het geschreeuw van een heerser onder dwazen" (Pred. 9 : 17). De tweede luidt: „De woorden der wijzen zijn als prikkelen; als ingeslagen nagelen

zijn de verzamelingen daarvan; gegeven zijn zij door één herder" (Pred. 12 : 11)[55]).

Combineren wij het bovengenoemde, dan krijgen wij de indruk, dat in Israël de wijze langzamerhand als leraar van de jeugd, als schrijver en als verzamelaar van spreuken is opgetreden. Een zeer waardevol gegeven biedt Spr. 25 : 1. Het is weer een opschrift. En wel boven Spr. 25 : 1—29 : 27, welk gedeelte aldus wordt aangediend: „Ook deze zijn spreuken van Salomo, die de mannen van Hizkia, de koning van Juda, overgenomen hebben." Onder „de mannen van Hizkia" moeten wij een commissie verstaan, die van koning Hizkia de opdracht had de Spreuken van Salomo of een gedeelte daarvan „over te nemen", d.w.z. over te schrijven[56]). Daar in 722 v. C. het rijk der tien stammen was ten onder gegaan, valt het te begrijpen, dat Hizkia, de koning van Juda, die een vrome koning was, alles gedaan heeft, om het geestelijk bezit van Juda te bewaren voor het nageslacht. Volgens de Joodse overlevering waren Hizkia en zijn mannen de redacteuren van de boeken Jesaja, Spreuken, Hooglied en Prediker. Er bestaat geen grond voor de mening, dat de spreuken van Spr. 25 : 1—29 : 27 afkomstig waren uit het rijk der tien stammen en door de mannen van Hizkia gered werden. De tijd van Hizkia zal, ook afgedacht van de ondergang van dit Noordelijk rijk, een tijd van bloei op godsdienstig en letterkundig terrein geweest zijn. Vooral nadat de inval van Sanherib (701 v. C.) was afgeslagen. De invloed van Jesaja en zijn kring moet hier genoemd worden. Dat de schrijver Sebna onder deze „mannen van Hizkia" een rol gespeeld zou hebben, is niet te bewijzen[57]). Het is waarschijnlijk, dat het gehele boek der Spreuken tot stand is gekomen in de tijd van koning Hizkia. Toen zijn dus de verschillende verzamelingen, waaruit het bestaat, bijeengevoegd[58]).

De wijze in Israël blijkt dus vooral in de tijd van Hizkia en daarna te zijn de man, die èn op het gebied van het onderwijs der jeugd èn wat literaire werkzaamheid betreft zich toelegt op het formuleren en doorgeven van de chokmā, de practische raad voor het gewone leven. Daarbij nam hij, met alle ruimte van opvatting, zijn uitgangspunt in de vrees, de eerbied, voor Jahwe. Het is mogelijk, hoewel niet te bewijzen, dat hij sinds de tijd van Hizkia een afzonderlijk beroep van deze werkzaamheden maakte. Eveneens is het mogelijk, dat er toen scholen van deze vrome wijzen naast reeds langer bestaande „schrijvers"- of ambtenarenscholen ontstonden. De vroomheid, die de wijze in Israël kenmerkte en die blijkt uit zijn nauwe aansluiting aan de Tōrā, de Pentateuch, heeft hem op den duur, vooral in en na de Babylonische ballingschap, gemaakt

tot schriftgeleerde [59]). Zo werd de internationaal georiënteerde wijze op den duur de Joodse rabbi. Maar ook deze oefende dikwijls daarnaast een gewoon beroep uit. Door het latere Jodendom werd de chokmā gelijk gesteld met de Tōrā [60]). Het aanhangsel van Pirqē Abōt, dat niet in de Mišna, maar wel in de Joodse gebedenboeken is opgenomen, begint aldus: „De wijzen onderwezen in de taal van de Mišna" [61]). De wijzen zijn daar de rabbi's. De ouders van Jezus vonden Hem, die twaalf jaar was geworden, „in de tempel, waar Hij zat te midden der leraren, terwijl Hij naar hen hoorde en hun vragen stelde" (Luc. 2 : 46). Jezus was, vooral blijkens zijn onderwijs in de Bergrede en in de gelijkenissen, de grote Wijze, op wie, naar de profetie van Jesaja, rustte „de Geest van wijsheid en verstand" (Jes. 11 : 2). Hij zeide: „En de wijsheid is gerechtvaardigd op grond van haar werken" (Matth. 11 : 19) [62]).

Men zegt weleens, dat in onze tijd van voortschrijden der gespecialiseerde wetenschap hoe langer hoe meer nodig is wijsheid. Ook aan ons is de taak te rekenen met het beklemmende woord van Jezus: „De koningin van het Zuiden zal in het oordeel optreden met dit geslacht en het veroordelen, want zij is gekomen van de einden der aarde om de wijsheid van Salomo te horen, en zie, meer dan Salomo is hier" (Matth. 12 : 42) [63]).

AANTEKENINGEN

[1]) J. C. Matthes, De Israëlietische wijzen (Amsterdam 1911), blz. 1, 3.
[2]) Matthes, a. w., blz. 4—9. De geciteerde zin staat op blz. 9.
[3]) Matthes, a. w., blz. 9—16. Het geciteerde staat op blz. 16.
[4]) Matthes, a. w., blz. 17, 19, 22, 24. Het citaat is van blz. 30.
[5]) P. Volz, Hiob und Weisheit [2] (Göttingen 1921; in: Die Schriften des Alten Testaments in Auswahl), blz. 103—106, 131. Op laatstgenoemde bladzij wijst Volz er op, dat het beroep van de wijze soms overging van vader op zoon. Zie over de wijzen nog P. Volz, Die biblischen Altertümer (Calw-Stuttgart 1914), blz. 192, 215 vlg., 341, 351, 356, 366, 420, 437, 483.
[6]) Cf. H. Gressmann, Die neugefundene Lehre des Amen-em-ope und die vorexilische Spruchdichtung Israels (ZAW 1924, blz. 272—296; zie vooral blz. 292—296); B. Gemser, De Spreuken van Salomo I (Groningen-Den Haag 1929; in Tekst en Uitleg), blz. 15—20; B. Gemser, Sprüche Salomos (Tübingen 1937; in Handbuch zum Alten Testament), blz. 1—3; P. Humbert in RGG [2] V (Tübingen 1931), Sp. 1806; J. Meinhold, Einführung in das Alte Testament [3] (Giessen 1932), blz. 321; W. Baumgartner, Israelitische und Altorientalische Weisheit (Tübingen 1933), blz. 10; O. Eissfeldt, Einleitung in das Alte Testament (Tübingen 1934), blz. 92—94; Th. C. Vriezen, Oud-Israëlitische Geschriften (Den Haag 1948), blz. 212—215; J. H. Kroeze, Paraphrase van het boek Spreuken (Franeker 1949), blz. 15, 16; V. Hamp, Das Buch der Sprüche (Würzburg 1949, in Echter Bibel), blz. 6; J. van der Ploeg O.P., Spreuken (Roermond en Maaseik 1952), blz. 7—9; zie de artikelen in Wisdom in Israel and in the Ancient Near East (Leiden 1955; Supplements to Vetus Testamentum III): P. A. H. de Boer, The Counsellor (blz. 42—72); J. Lindblom, Wisdom in the Old Testament Prophets (blz. 192—204); R. B. Y. Scott, Solomon and the beginnings of wisdom in Israel (blz. 262—279). In dezelfde bundel wil Mowinckel niet van een te scherpe onderscheiding van de verschillende "classes" van de "intelligentsia" in oud-Israël weten. „Scholars have often distinguished too sharply between the different "classes" of the "intellegentsia" in ancient Israel: priests, prophets, scribes, wise men, etc., as if they really were sharply defined social and functional "classes". The borders between them were, however, rather fluctuating" (a.w., blz. 206; cf. S. Mowinckel, Psalms and Wisdom in a. w. blz. 205—224).
[7]) Th. C. Vriezen, a. w., blz. 214.
[8]) S. Yeivin, Social, religious and cultural trends in Jerusalem under the Davidic dynasty (VT 1953, blz. 149—166), blz. 149, 150. Oesterley in zijn The Book of Proverbs (London 1929; Westminster Commentaries) beroept zich op II Sam. 1 : 18; Jozua 15 : 15 als plaatsen, die suggereren „ a centre of some kind in which the scribal art was pursued and in which instruction would be given" (a. w., blz. LXIX).
[9]) Cf. W. H. Gispen, De stam nbl (GTT 1955, blz. 161—170).
[10]) Zie over de māšāl het artikel van A. R. Johnson in de in noot 6 genoemde bundel Wisdom in Israel and in the Ancient Near East (Leiden 1955), blz. 162—169. De chīdā was zeer geliefd, cf. Richt. 14 : 12—19; I Kon. 10 : 1; II Kron. 9 : 1.
[11]) Ludwig Köhler, Der hebräische Mensch (Tübingen 1953), blz. 91—94.
[12]) Zie meer voorbeelden van „folk wisdom" bij R. H. Pfeiffer, Introduction to the Old Testament (New York-London 1941), blz. 37, 38.

[13]) Cf. W. Baumgartner, Israelitische und Altorientalische Weisheit, blz. 19 en 23.

[14]) Cf. M. Noth, Die Bewährung von Salomos „göttlicher Weisheit" in de in noot 6 genoemde bundel Wisdom in Israel and in the Ancient Near East (Leiden 1955), blz. 225—237, en wel blz. 233. Cf. Job 37 : 24.

[15]) In Gen. 41 : 8 kunnen de „wijzen" raadgevers van Farao aanduiden; ook kunnen wij hier te doen hebben met mensen, die waarzeggerij beoefenen. Dan hebben wij dus een geval als in Ex. 7 : 11, 12.

[16]) Cf. P. A. H. de Boer, The Counsellor in het in noot 6 genoemde werk.

[17]) Cf. N. W. Porteous, Royal Wisdom, blz. 248 in de in noot 6 genoemde bundel blz. 247—261.

[18]) Cf. bv. Sanherib Taylorprisma I 4; Codex Hammurabi IV 7.

[19]) Cf. A. Alt, Die Weisheit Salomos (Theologische Literaturzeitung 76, 1951, blz. 139—144 = Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel II, München 1953, blz. 90—99). Zie ook over een Egyptische lijst, waarin alle wetenswaardigheden worden opgesomd, A. Erman, Die Literatur der Aegypter, Leipzig 1923, blz. 239—241.

[20]) O. Eissfeldt, Religionshistorie und Religionspolemik, blz. 94 (art. in de in noot 6 genoemde bundel blz. 94—102).

[21]) Cf. KV Spreuken I (Kampen 1952), Inleiding § 2.

[22]) Van Gelderen in KV Koningen I a. l. denkt aan Judeeërs, Montgomery aan Arabieren; cf. J. A. Montgomery, Arabia and the Bible (Philadelphia 1934), blz. 169 vlg. en J. A. Montgomery en H. S. Gehman, The Books of Kings (ICC, Edinburgh 1951), blz. 130.

[23]) Zie A. Erman, Die Literatur der Aegypter (Leipzig 1923), blz. 86; 238—242; cf. ook KV Spreuken I (Kampen 1952), Inleiding § 4.

[24]) Cf. W. D. van Wijngaarden, Het boek der Wijsheid van Amen-Em-Ope, den zoon van Kanecht (Santpoort 1930); G. Ch. Aalders, Bijbelsche Spreuken en de onderwijzing van Amen-Em-Ope (Assen 1934); KV Spreuken I en II (Kampen 1952 en 1954) passim.

[25]) Cf. KV op Spr. 22 : 17; 23 : 4. Zie over de mogelijkheid van scholen in het Israël der koningen hierboven en noot 8.

[26]) G. von Rad, Josephsgeschichte und ältere Chokma (Supplements to Vetus Testamentum I Congres Volume Copenhagen; Leiden 1953, blz. 120—127). H. H. Rowley staat critisch tegenover de stelling van Von Rad, cf. VT III (1953), blz 424. Cf. op Ps. 105 : 22 B. Gemser in Tekst en Uitleg, De Psalmen III (Groningen-Batavia 1949), blz. 119. Zie over Jozef als raadgever en als de vader van Farao (Gen. 45 : 8), de Boer, a. w., blz. 57.

[27]) New-York-London 1941, blz. 34—40.

[28]) Cf. C. van Gelderen, De hoofdpunten der zielsgeschiedenis van Job (Kampen 1905), blz. 10, 11.

[29]) Cf. W. H. Gispen, Mondelinge overlevering in het Oude Testament (Meppel 1932), blz. 89—92.

[30]) R. H. Pfeiffer, Edomitic Wisdom (ZAW 1926, blz. 13—25).

[31]) R. H. Pfeiffer, A Non-Israelitic Source of the book of Genesis (ZAW 1930, blz. 66—73); idem, Introduction, blz. 159—167.

[32]) Zie over Agur KV Spreuken II op Spr. 30 : 1.

[33]) Zie over Lemuël KV Spreuken II op Spr. 31 : 1.

[34]) Cf. over de kwestie, of met Daniël in Ezech. 14 : 14, 20; 28 : 3 Dan'el van de Ugarietische teksten is bedoeld, J. H. Kroeze, De beteekenis van de opgravingen te Ras Sjamra (GTT 1940, blz. 64—80), blz. 75—78; A. Noordtzij en G. Ch. Aalders op Ezech. 14 : 14, respectievelijk in KV en in de Commentaar op het Oude Testament. Noordtzij en Kroeze zijn voor de identificatie, Aalders is er tegen. De mogelijkheid, dat eerstgenoemden gelijk hebben, is m. i. groot.

[35]) Cf. Cullen I. K. Story, The Book of Proverbs and Northwest Semitic literature (JBL LXIV 1945, blz. 319—337); W. F. Albright, Some Canaanite-Phoenician Sources of Hebrew wisdom in noot 6 genoemde bundel, blz. 1—15.

[36]) Cf. F. W. Grosheide, Mattheüs[2] (Commentaar; Kampen 1954) op Matth.

2 : 2; evenzo Herman Ridderbos, Mattheüs [2] (KV; Kampen 1952) op hetzelfde vs.

[37]) Cf. KV Spreuken I (Kampen 1952), Inleiding § 4; II (Kampen 1954) § 8.

[38]) J. J. A. van Dijk, La Sagesse suméro-accadienne (Leiden 1953), blz. 21—27; zie over de Sumerische wijsheid ook H. Schmökel, Das Land Sumer (Stuttgart 1955), blz. 117, 118.

[39]) G. Contenau, La vie quotidienne à Babylone et en Assyrie [16] (Paris 1950), blz. 175—185.

[40]) Cf. E. Chiera, Zij schreven op klei (Baarn z. j.), blz. 121—129; F. Thureau-Dangin, Textes mathématiques babyloniens transcrits et traduits (Leiden 1938); G. Contenau, La civilisation d'Assur et de Babylone (Paris 1951); M. A. Beek, Aan Babylons stromen (Amsterdam-Antwerpen 1950). Deze werken zijn vrij willekeurig gekozen ter staving van het in de tekst gezegde. Zij kunnen dienen ter oriëntering.

[41]) Cf. G. Ch. Aalders in KV op Ester 1 : 13; J. Schelhaas Hzn. in Het Oude Testament van verklarende aantekeningen voorzien I (Kampen 1952) op Esther 1 : 13; 6 : 13; G. Smit in TU Ruth, Ester en Klaagliederen (Groningen-Den Haag 1930); C. F. Keil in Biblischer Commentar über die nachexilischen Geschichtsbücher: Chronik, Esra, Nehemia und Esther (Leipzig 1870). Zie over de Perzische beschaving R. Ghirshman, Iran (in the Pelican Archaeology Series 1954). Zie over Perzische wijsheid in latere tijd W. B. Henning, Eine arabische Version mittelpersischer Weisheitsschriften (ZDMG 1956, blz. 73—77). Zie over het wegwerken van het specifiek-Perzische in deze vertalingen blz. 76.

[42]) Cf. ook H. H. Grosheide, Ezra, de schriftgeleerde! (GTT 1956, blz. 84—88).

[43]) Cf. over haar W. Caspari, Die Samuelbücher (Leipzig 1926; in E. Sellin, Kommentar zum Alten Testament), blz. 553, 567. Caspari vertaalt in vs 2: „eine gewandte Frau". Joh. de Groot in TU II Samuël (Groningen-Batavia 1935), blz. 32 vertaalt: „een schrandere vrouw". Op blz. 112 heeft hij het over „listigheid en welbespraaktheid".

[44]) Cf. P. A. H. de Boer, a. w., blz. 60.

[45]) Cf. Caspari en De Groot a. l. Eerstgenoemde denkt echter ten onrechte aan een cultusplaats ter verklaring van het „een moeder in Israël" (cf. blz. 601); laatstgenoemde ten onrechte aan een moederstad (blz. 132).

[46]) Cornill, Volz e.a. laten de mogelijkheid open, dat de chăkāmōt ook nog andere bezigheden uitoefenden, bv. waarzeggerij. Zie C. H. Cornill, Das Buch Jeremia (Leipzig 1905) en P. Volz, Der Prophet Jeremia [2] (Leipzig 1928; in E. Sellin, Kommentar zum Alten Testament) a. l.

[47]) Cf. Franz Delitzsch, Commentar über das Buch Jesaja [4] (Leipzig 1889); A. Dillman-R. Kittel [6] (Leipzig 1898); J. Ridderbos, KV Jesaja II (Kampen 1926) a. l.

[48]) Cf. J. Lindblom, a. w., blz. 195, 196, die deze mening is toegedaan in navolging van Rudolph. Men kan ook Cornill e.a. noemen.

[49]) G. Ch. Aalders en A. de Bondt. Laatstgenoemde in Het Oude Testament van verklarende aantekeningen voorzien, II (Kampen 1954).

[50]) Zo Volz.

[51]) Wij maken hier, zoals op enkele andere plaatsen, gebruik van de nieuwe vertaling.

[52]) Zie Spr. 1 : 6 en de in KV op dit vs aangevoerde plaatsen.

[53]) Cf. KV op dit vs.

[54]) Cf. KV op dit vs.

[55]) Cf. G. Ch. Aalders, Het boek de Prediker (Kampen 1948; in Commentaar op het Oude Testament) op Pred. 9 : 17 en 12 : 11.

[56]) Zie over het hier gebruikte Hebreeuwse werkwoord KV Spreuken II op Spr. 25 : 1.

[57]) Zie voor deze veronderstelling R. B. Y. Scott, a. w., blz. 276, 278, 279. Cf. over „de mannen van Hizkia", blz. 273—279. Scott vertaalt: "which the men of Hezekiah king of Judah *brought forward*" (cursivering van Scott; blz.

273). Zie over Sebna, II Kon. 18 : 18, 26, 37; 19 : 2; Jes. 22 : 15—25; 36 : 3, 11, 22; 37 : 2. Dat op hem de spreuk zou slaan, die bewaard is in Spr. 25 : 5, is niet te bewijzen.

[58]) Cf. KV Spreuken II, Inleiding § 8.

[59]) Zie voor het verband van de Spreuken en de Pentateuch, met name de Decaloog, W. H. Gispen, Israëls „vertaaldwang" (Assen 1947), blz. 13—17. Zie voor de betekenis van de Babylonische ballingschap voor de bestudering van de Wet, H. L. Strack, Einleitung in Talmud und Midraš[5] (München 1930), blz. 5 vlg.

[60]) Cf. Pirqē Abōt VI en KV Spreuken II, Inleiding § 8; Strack-Billerbeck, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch II (München 1924), blz. 353 vlg. Wel zijn er ook na de ballingschap speciale boeken der wijsheid als dat van Jezus Sirach en Pirqē Abōt. Het uitoefenen van een gewoon beroep naast de studie van de Tōrā wordt aangeraden in Pirqē Abōt II, 2.

[61]) Cf. Pirqē Abōt VI, 1; H. L. Strack, Pirqê Aboth[4] (Leipzig 1915), blz. 4*. M. Sachs, Sprüche der Väter[2] (Breslau 1907), vertaalt de hierboven aangehaalde plaats: „Auch das Folgende haben die Weisen in der Sprache der Mischnah gelehrt." Zie voor de zeven kenmerken van de wijze, Pirqē Abōt V, 7: „Zeven dingen zijn er bij de onbeschaafde en zeven bij de wijze. De wijze [1] spreekt niet in tegenwoordigheid van wie groter in wijsheid is dan hij; [2] hij valt zijn studiegenoot niet in de rede; [3] hij geeft niet te haastig antwoord; [4] hij vraagt in overeenstemming met de bepaling en antwoordt in overeenstemming met de zaak; [5] hij spreekt over het eerste het eerst en over het laatste het laatst; [6] over wat hij niet gehoord heeft, zegt hij: ik heb niet gehoord; [7] en hij stemt de waarheid toe. En het omgekeerde daarvan is bij de onbeschaafde."

[62]) Bedoeld is de Goddelijke wijsheid; cf. F. W. Grosheide, a. w., en Herman Ridderbos, a. w., op Matth. 11 : 19.

[63]) Cf. Luc. 11 : 31. Zie over het verschil tussen wijsheid en wetenschap L. Bender O.P., Kerk en Wetenschap (Het Schild 1953, blz. 129—135). Men zal gezien hebben, dat het resultaat, waartoe ik kwam, grote overeenkomst vertoont met het hierboven weergegeven standpunt van Volz, Oesterley e.a. Maar in de datering zijn er grote verschillen met hen en ook in het standpunt ten opzichte van de Pentateuch, met name Deuteronomium. Voor wat de overgang van de wijze naar de schriftgeleerde betreft is typerend de volgende opmerking van Oesterley: „It was not until after the Maccabaean struggle, when the anti-Hellenistic attitude of the religious leaders became dominant, that there was no place for the Wise men, who consequently became absorbed in the Scribes in the later sense of the term" (a. w., blz. LXXI).

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT
3 0000 00776 0410